

A MŰVELŐDÉSTÖRTÉNET IDŐSZERŰSÉGÉNEK, MIBENLÉTÉNEK, OKTATÁSÁNAK NÉHÁNY KÉRDÉSÉRŐL

I. A művelődéstörténet gyakorlati megközelítésben

(*Néhány köztudott, de említeni szükséges tény.*) Az erősen iparosodott társadalmak értelmiségének száma abszolút értelemben is, a lakosság egészének arányához mérten is egyre nagyobbra nő. Ez az értelmiség a réteg korábbi fázisaihoz képest mind osztottabbá, rétegzettebbé, szakosítottabbá válik. Az egyes szakmai csoportok mind határozottabban különülnek el egymástól, sőt, szigetelődnek is el. Ezt az elkülönülést, ezt az elszigetelődést keresztezi egy másik fajta: a szociális-financiális rétegződés, amely az egyes szakági csoportokat függőlegesen osztja, bár ugyanakkor a különböző csoportok azonos szintű szociális-financiális rétegeit viszont vízszintesen közelíti is egymáshoz. Az egyes szakági csoportokban egy másik függőleges rétegződés is jelen van: a képzettségbeli, a képzettségfokozati. Ez azonban többnyire csak akkor valóban tagoló, illetőleg közelítő hatású, ha párosul a financiális-szociális rétegződéssel. A különböző szakági csoportok financiálisan-szociálisan rokon szintű rétegei azonban rendszerint csak külső életvitelükben, érintkezési formáikban, társas-társasági életükben közelítenek egymáshoz, műveltségük lényegi tartalmaiban jóval kevésbé, néha csak alig.

Mindenütt fölemelkedik ezek mellé a szorosabban vett értelmiségi rétegek mellé, amelyek akadémiái képzettségűek és „szellemi” foglalkozásúak, egy olyan „fizikai”, igazában persze, inkább technicista tevékenységű réteg, amelynek akadémiái képzettsége szakmájában nincs ugyan, financiálisan-szociálisan azonban egyenlő vagy éppen magasabb szinten áll, mint az akadémiái képzettséggel rendelkező átlag. Ehhez függeszkedik, ehhez sorolódik – s ez főleg a mi jelen hazai struktúránkra vonatkozik – lazább kötésű, mind saját tudatában, mind az akadémiái értelmiségében ama kis magánvállalkozóknak – iparosoknak, kereskedőknek – csoportja, akik akadémiái képzettséggel ugyan szintén nem rendelkeznek, financiálisan azonban szintén egyenlő vagy éppen magasabb gráduson állnak, mint az akadémiái képzettségűek és szellemi foglalkozásúak többsége. Ennek a fölemelkedő technicista rétegnek száma és súlya nem egy ciklusban és nem egy gazdasági-foglalkozási zónában még az akadémiái értelmiségénél is gyorsabban növekszik.

Az akadémiái értelmiség társadalomformáló kedvű és készségű, képzettség és történeti tudatosság tekintetében rendszerint felső rétegeiben mindenütt erősen él, gyarapszik és nyilatkozik a vágy, a szándék és törekvés, hogy ezt a nagyfokú differenciálódást integráló tevékenységgel és tényezőkkel párosítsa, s a csoportot s a réteget elkülönülést tudati, gondolkodásbeli, műveltség tartalmi közelítéssel ellensúlyozza.

A szocialista társadalmak természetüknél, történeti adottságaiknál fogva rohamosan iparosodó társadalmak. A rohamos iparosodással itt is együtt jár a gyors és nagy-

fokú differenciálódás. S együtt a törekvés is e differenciálódás ellensúlyozására, kiegyenlítésére. Mivel azonban ezek a társadalmak határozott célelvek és célértékek jegyében távlatra tervezett művelődéspolitikával rendelkeznek, e differenciálódás s a vele együtt járó elkülönülés ellensúlyozására, kiegyenlítésére, kiiktatására törő törekvések másképp jelennek meg – realizálódnak mégoly vegyülekésen és fogyatkozásosan is –, mint a tőkés berendezkedésű társadalmakban, mind szervezet, mind módszer, mind és főleg tartalom tekintetében.

Ez utóbbi tekintetében, az integráló tartaloméban egyik legfőbb jegynek, egyik legfőbb kritériumnak a történetiség tudatosítását, mégpedig a társadalmi, a fejlődéselví s az egyre határozottabban alkotott karakterű, az egész lakosságra, az egész közösségre kiterjeszteni óhajtott történetiség tudatosítását lehet és kell tekinteni; a gondolati szintű, értelmező igényű, bölcséleti értelmű tudatosítását. Hiszen ezeknek a társadalmaknak ember- és világmagyarázata nemcsak spontán fejlődményként, hanem elhatározottan is szekularizált, evilági lényegű. S ha a nem evilági ember- és világmagyarázatok, ember- és világformálások egyik meghatározó központi kérdése mindig a pályakijelölő vagy pályakináló gondviselés mibenlétének s a hozzá való egyedi-kollektív viszony mibenlétének tisztázása és tudatosítása, úgy a szekularizált, az evilági ember- és világmagyarázatoké a történések mibenlétének, a történések összessége törvényszerűségének és a hozzá való egyedi-kollektív viszony mibenlétének tisztázása és tudatosítása. Egy szóval: a történetiség mibenlétének tisztázása és tudatosítása.

Amihez azonban már itt, előlegetten és sürgösen, hozzá kell tenni: a történetiségé, s nem egyszerűen a történeti tényeké, eseményeké. Az előbbi, a történetiség föl-tételezi az utóbbi, a történeti tények, események tudását, ismeretét; az utóbbi, a történeti tények, események tudása, ismerete azonban nem eredményezi természetszerűleg, magától értetődően az előbbi, a történetiséget. Sőt, a történelem mégoly alapos tárgyi, fakticista ismerete s pusztán érzelmi, átélő befogadása egyenesen gátlója, ellenszere, ellenérve is lehet, s volt is, s bizonyosan nemegyszer még lesz is a változáslényegű, a törvényszerűségeket fölismerő és fölmutató történetiség tudatosításának.

A történetiség tudatosítását sokféle módon, sokféle eszközzel lehet megvalósítani. Az egyik leghatékonyabbnak, az egész társadalom minden tagját valamely fokig elérőnek, az egész élet minden mozzanatára valamely mértékig kiterjedőnek azonban alig-hanem a *művelődéstörténet* eszközeit lehet tekinteni.

(*Kérdések a művelődéstörténet létezésé és helye körül.*) A művelődéstörténet azonban mind tárgyában, mind módszereiben, mind szakággá különíthetőségében a leg-vitatottabb úiszcipiának egyike. Vannak, akik valójában létezését és szükségét is tagadják; vannak viszont, akik az emberről való, a széles tömegeket átfogó történeti tudat egyik legfőbb vagy éppen legfőbb alakítójának fogják föl. Kultúrpublicisztika, történelmi belletrisztika, animációs esszéisztika egyeseknek – a történészi eredmények egyik fő összefogója, komplex közvetítője, közönségközeli médiuma másoknak. S akik e szélsőségektől óvakodnak, azoktól is gyakorta hallható, olvasható az a vélekedés, hogy a művelődéstörténet csak más történeti diszciplínákkal együtt, csak azok állandó kíséretjeként, kiegészítőjeként, ötvözőanyagként művelhető és művelendő, adható és adandó át.

Valójában ez, persze, szinte minden történettudományi szakág esetében hasonló módon állítható. Mindenik számít, kell hogy számítson az összes többi segítségére, min-

denik beépíti, kell hogy beépítse magába az összes többi eredményeit a maga domináns karakterjegyének alárendelve, a maga domináns célkitűzésébe belefoglalva. Élezve ez úgy is megfogalmazható, hogy minden történettudományi szakág lehet segédtudomány a többi szakággal szemben, s fordítva: minden szakág nyerhet adott helyzetben összefogó, rendező, magának alárendelő szerepet. A legismertebb mai történeti kultúrantropológusok egyikének, W. E. Mühlmannak distinkciós ténykedése közti ama rezignált (vagy lelkesítő) sóhaját minden történettudományi szakág képviselője elmondhatja: „Végül is a vége mindig csak ugyanaz: csak egyetemes történettudomány van, minden más csak filia, csak ancilla.”

Van-e tehát a művelődéstörténetnek domináns karakterjegye, viszonylagosan önelvű célkitűzése; s ennek megfelelően van-e sajátos kutatási, összegzési s átadási módszere? Mert e történettudományi terület létét, minden vita ellenére, általában nem vonják kétségbe. S még azok is, akik publicisztikának vagy belletrisztikának vélik, folyton élnek e fogalommal, még, edig nem pusztán mint egy egyszer fölmerült, ám aztán céltalannak bizonyult lehetőség elnevezésének metaforaként, szinonimaként, appozícióként használható szóemlékével; hanem mint bizonyos igen fontos tárgyköri csoportok egyedül e név alatt összefoglalható, beilleszthető s közérthető megjelölésével.

A kérdést sokféleképpen, sokféle oldalról meg lehet közelíteni. Közelítsük most meg, bármi vázlatosan is ezúttal, három oldalról: *a)* fogalomtisztázó, mondjuk, jelentéstani vagy jelenségtani oldalról, *b)* genetikusan, származási, eredezési oldalról, *c)* a pragma, vagy még inkább s célunknak megfelelően, a praxis, a gyakorlat oldaláról, kivált a művelődéspedagógiai praxis és a közművelődési gyakorlat oldaláról. A három megközelítés, természetesen, folyton keresztezi, mindig föltételezi és gyakorta ismételteti is egymást.

(Megközelítések: fogalomtisztázó.) A kultúra szót a magyarban műveltségnek is, művelődésnek is, művelésnek is értjük, mondjuk, fordítjuk. Magyar jövevényszóként viszont, kivált történeti szakszóként – egyebek közt talán a nagy idealista filozófiák hatására – többnyire a szellemi művelődés, a szellemi műveltség értelmében használjuk. S használja sok más európai nyelv is, bárha, kivált újabban, a természettudományos szaknyelv is egyre gyakrabban él anyagi gyűjtőnévként vele. Ez a hármas fordítási, jelentésvisszaadási lehetőség szerencsés. Hiszen mindazt a tevékenységet és módot, s mindannak a tevékenységnek és módnak az eredményét, amelyen át az ember szellemi, s materiális értéklehetőségeit világából s világában önmagából kifejti és megalkotja, megsokszorozza és fölhalmozza, szoktuk összesítően kultúrának nevezni.

Ebből a tényből a kultúrának nemcsak materiális kötöttsége, hanem történeti jellege is következik: tevékenység, mégpedig célelvű tevékenység, amely a realizálás egyes fokozatain át tör a minél teljesebb megvalósulás felé. De következik strukturált és tagolt, mégpedig hierarchikusan strukturált és tagolt jellege is. Mert a tevékenység célelvű jellege magában hordozza ama materiális és szellemi közeg lényegi szerkezetének keresését is, amelyben e tevékenység megvalósul, de magának a tevékenységnek értékteremtésre és értékhozásra alkalmas szerkezetté alkotását is, s e két szerkezet egymásra illesztésének, egymásba olvasztásának, adaequációjának törekvését is. S mivel mindez csak határozott céllev, célérték jegyében mehet végbe, ha mégoly általános értelmű céllev, célérték jegyében is, a szerkezet összetevői rangrendbe, értékhierarchiába

sorolódnak, a célelv, célérték tartalmi realizálásának s realizálási közegének szemszögéből megítélve. A művelődéstörténet e célelv tartalmainak, e struktúrák létrejöttének, összetevőinek és működésének mibenlétét és változását igyekszik megragadni és törvényszerűségeit fölmutatni.

Vagyis a történeti kultúrszociológiával és a történeti kultúrmorfológiával, a történeti kultúrantropológiával és a történeti kultúrpszichológiával éppúgy szorosan érintkezik, sőt, átfedi egymást, mint a művészet- vagy eszmetörténettel, a folklór- vagy intézménytörténettel, a mentalitás- vagy gazdaságtörténettel és még annyi társukkal. Csakhogy mindenütt a kultúra összetevőinek – legyenek azok materiálisak, legyenek azok szellemiek-lelkiek – szerkezetszerűen végbemenő, általános és „átlagos” szerkezetekben végbemenő tartalmi alakulásaira, a működés folyamán megvalósuló, a közös és „közönséges” működés folyamán végbemenő változásaira veti a hangsúlyt. Egy jeles angol nyelvű szerző, némi túlsarkítással, a mindennapos kultúra (the culture of the everyday) mindennapos összetevői mindennapos változásainak érzékeléséről és értékeléséről szolt. Nem zárja ki tényezői közül a nagyot, nem zárja ki a kicsit; nem hagyja figyelmen kívül sem a különlegest, sem az átlagost, s nem iktatja ki különbségeiket sem. Sőt, keresi e különbségek szülőökainak mindenfajta összetevőit s ezek együtthatásának módját. Elsősorban mégis összefogó szerkezetükre és kölcsönös működésükre, szerkezetszerűen betöltött szerepükre és működésben megvalósuló együttesükre, egységükre figyel.

(Megközelítések: genetikus.) S ezzel a genetikus, a származási, az eredezési megközelítéshez léphetünk át. Mondják, a történettudomány indulásánál is, kiteljesülésénél is, kezdeténél is, végpontjánál is – ha ugyan, akár csak metaforikusan is, beszélhetünk ily pontokról – az egyetemes történetírás áll. A törzsi mondaszerző és mondaát hagyományozó rendszerint csakugyan szolt mindenről, amit a maga célulve kibontakoztatása szemszögéből fontosnak tartott; s mindenről épp e szemszög határozott szerkezetében gondolkodva és e határozott célérték jegyében felbecsülve; ha mégoly öntudatlanul, ha mégoly ösztönösen is. Mikor kezdődött el a történetírás differenciálódása, specializálódása, – kijelölni, akár csak egyes életterületeken is, nehéz majdnem lehetetlen volna.

Az azonban bizonyos, hogy a XVIII. század második fele s a XIX. század hatalmas társadalmi–gazdasági–szellemi változásai hozták el ennek a folyamatnak mai értelmű fölgyorsulását, elméleti megalapozását és jogosítását. Ettől fogva immár egyetemes történetet írni egyedül, akár csak egyetlen nagyobb korszakét is, egyre kevésbé számított komolyan vehető tudományos vállalkozásnak. Ugyanakkor azonban az egyes szerzők, az egyes tárgykörök, az egyes periódusok részstúdiumainak kockáiból összerakott könyvépítmények föltartóztathatatlan térfoglalásával együtt egyre növekedett a vágy és az igény az egyes korok összetevői együttes működését, szerkezeti karakterét világosan meghatározott célérték jegyében, konkrét életanyagon át megmutató lényegi összegzésekre. Konkrét életanyagon át megmutató olyan összegzésekre, amelyek a konkrét anyagból a történetiség mibenlétének elvonó általánosításáig, általánosító elvonásáig hatolnak. Mégpedig olyan konkrét életanyag alapján álló általánosító elvonásáig, amelyben az olvasó, az elmélkedő a maga életanyagára irányuló elvonatkoztató s összefoglaló általánosítás lehetőségét érzékelhette s tanulhatta meg. Erre pedig az életfel-

fogás, a szokásrend, a cselekvésszabály, a jelenségértékelés napi tényei nyújtottak legjobb ösztönzést és alkalmat.

Nagyon sokat mond, hogy többnyire a művészi koncipiálással s a filozófiai általánosítással (meg az írásművészettel és műalkotásértéssel) eljegyzett elmék mertek engedni – előbb a tisztán empirikus, majd a pozitivista tudományosság onnipotenciája, zsarnoksága ellenére is – ennek a vágnak és igénynek. S még többet az, hogy műveik vagy műveik legjobb részei majd mindig a művelődéstörténet valamely jól koncipiálható, szépen konstruálható domináns területén vagy területéhez kapcsolódva öltöttek testet, nyertek hathatós megvalósulást. Mint Burckhardté a művészeti élet és a reprezentatív típusok kölcsönviszonyának rajzában, mint Tocqueville-é az intézménytörténet és a mentalitás összetartozásának bemutatásában, mint Weberé a vallás, a szokás, a termelésmód és az ideológia együtt alakulásának elemzésében, mint Brandesé a szellemi kölcsönzés és eszmeáramlás szakadatlan folyamatának ábrázolásában, mint Buckle-é az iparosodás és természettudományos műveltség összefonódásának megmutatásában, mint Ruskiné a mesterségek napi tevékenységének életformaszerű megidézésében. Dilthey korszakélmény-teóriája szabadítja föl – s szabadítja el – a részt az elvont, az általánosított *egyetemes felől* megközelítő, annak keretében magyarázó s esszenciájából értelmező polgári törekvéseket.

Szabadítja el – tettük hozzá sietve. Mert nem kell mondanunk, mily kétarcú e mesternek s még inkább követőinek a reális részt, a konkrét történetet, a materiális mozgatókat gyakran figyelmen kívül hagyó, elmellőző eljárása és annak eredménye. Ha, mondjuk, Spengler, Huizinga, Toynbee nevét említjük, a sokaságra már nem is kell utalnunk arra vonatkozóan, mint nőnek számtalanszor a partikuláris részletmegfigyelésre, az alanyi élmény táplálta spekulációkra támaszkodó történetpszichológiai s kultúrpszichológiai konstrukciók mutatós általánosításai a reális okságú és összefüggésű materiális–szellemi, gazdasági–művelődési folyamatok kölcsönviszonyai fölé. Mintha csak a nagy romantikus történetfilozófiai koncepciókat váltották volna a pszichologizmus talmi ragyogású aprópénzére, tömlőit töltötték volna meg a pszichohistorizmus és pszichoszociologizmus lőréivel. Ha náluk is megszűnt – mint romantikus elődeikről Marx mondotta – „a történelem a halott tények gyűjtése lenni, mint volt az absztrakt empirikusoknál”, nem szűnt meg náluk sem, mint egykor a romantikusoknál sem, „a beképzelt szubjektumok elképzelt akcióinak” lenni („eine eingebildete Aktion eingebildeter Subjekte” . . . „zu sein”).

Valamit mégsem szabad velük kapcsolatban figyelmen kívül hagynunk. A marxista és pozitivista történetfelfogás különbségeiről sokat tud nemcsak a szakma, de a művelt értelmiség is; habár még mindig nem eleget, s főleg nem elég pontosat és lényegit. Pedig e kérdéskör mögött és véle együtt egyre inkább sürget annak a föltárása is, mint járultak hozzá a pozitívizmus ellenirányzatai amaz érzékenység megteremtéséhez, amely elősegítette a marxizmus egyetemes változásstruktúrákban való történeti gondolkodásának befogadását, részint és ugyanakkor azonban ama tévhitek begyökereztetését is, amelyek a marxista történeteszemléletet a művelődés szellemi és lelki tényezői tagadójának hírébe hozták, és így elutasítására ösztönözték az értelmiséget. Az mindenestre bizonyos, hogy befolyásukat mindkét irányban művelődéstörténeti jellegű, célzatú, anyagú munkákon érték el leghatékonyabban. S ez a harmadik, a pedagógiai megközelítéshez vezet bennünket.

(*Megközelítések: művelődéspedagógiai.*) A mindenkori oktatás, a mindenkori művelődéspolitikai maga ideológiai célzataival, hol nyíltan vállalva, hol (épp ideológiai okokból) álcázva, mindig is gyökeréig át kívánta hatni a szűkebben vett oktatást is, a tágabban értett művelődést is. Elsődlegesen, magától értetődően, a világtérlemezést eleve s közvetlenül magukba foglaló történeti tárgyakat. A modern történetírás a maga roppantul differenciált, specifikált szakágazataival azonban rendszeresen csak szűk szakközönséghez jut el. Az ökonómuson kívül vajmi kicsi lehet azoknak a száma, akik szorosán vett gazdaságtörténeti tudományos szakmunkákat olvasnak. De többé-kevésbé alighanem így áll ez, mondjuk, a technikatörténet vagy az intézménytörténet terén is, sőt – a valószínűleg népszerűbb – gyógyászat- vagy jogtörténet területén is.

Igaz, ezek eredményeit szemléletformáltatóan tehetik közkinccsé közvetítő könyvek. S a közvetítő közművelődési irodalom hivatását és lehetőségeit csak a pöffedt tudósi sznobéria kicsinyelheti le. A *kinek irunk* alapkérdése minden munka esetében meghatározó kell hogy legyen. Mégis, akár a legkitűnőbb közvetítő könyv is ritkán tudja az egyes szakterületek eredményeit a történelem egyetemes folyamatába az összefüggések rajzával úgy beépíteni, hogy e szakterületek változásraja a történetiség bölcséleti értelmű egyetemességét bírja sugallni, megfoghatóvá tenni.

Marad tehát az egyetemes történeti munkák teljes olvasása vagy tartalmaik közvetítőkre bízása.

Az első azonban sem a szorosabban vett oktatási, sem a tágabban értett közművelődési tekintetben nemigen jöhet számba, hacsak nem történész szakos egyetemi hallgatókról vagy olvasókról van szó. A második viszont, ahogy erről a mi Péterfynek ironikus elégiával szolt egykor, könnyen „afféle quintessentia-gyártáshoz” vezethet, amely, a konkrét szervezet konkrét működésének és változásának rajza híján, történetfilozófiai kátét, tézisgyűjteményt eredményezhet, jó esetben jellemzőnek nyilvánított, obligát példákkal megtűzdelve. Mert ha igaz, hogy történetfelfogásbeli, történetbölcséleti tisztázás nélkül a legegyszerűbb történeti tény, esemény, összefüggés sem értelmezhető, épp annyira igaz az is, hogy a legátgondoltabb történetfelfogás előadása is majdnem halott a széles közművelődés számára, ha nem tények, események, összefüggések rajzában ölt testet. A művelődéstörténet épp azért játszik a közművelődés számára egy-egy történetfelfogás ellenőrző hitelesítésében is, befogadtató közvetítésében is oly nagy szerepet, mert ez a hitelesítés és befogadtatás a mindennapos kultúra mindennapos összetevői mindennapos változásainak érzékelésén és érzékeltetésén át megy végbe.

Vezetett ez a történetírás elméletének eszmélkedői körében olyan túlzó sarkításokra is, hogy a művelődéstörténet elsősorban a pedagógiai, a közművelődési célkitűzéseit, arculatát képviseli a történetírásnak. A történetírás történetéről szóló nagy munkájában J. W. Thompson is oda látszik következtetni, ha ki nem mondja is, hogy művelődéstörténetet kutatni nem, csak írni s főleg tanítani lehet. Ez ugyan annak ellenére sem áll meg, hogy a művelődéstörténet kutatási anyagát szinte majd mindig be lehet sorolni a legkülönbözőbb történeti szakágakba. Azt azonban, mindenesetre, tanúsítja, hogy a művelődéstörténet jelentősége magának a történetiség tudatának is, a különböző történetfelfogások lehetőségének és mibenlétének rögzítésében is óriási. S ez a szocialista művelődéspolitikában, amely eleve elhárít minden önmagáért való, a tudatformálásra nem tekintő, nem törekvő kutatást, még nagyobb súllyal esik latba. S ezzel vissza is

jutottunk kiindulópontunkra: a történetiség tudatosításának szerepéhez az értelmiség művelődési integrációjában.

Mielőtt azonban a művelődéstörténetnek a nemzeti közművelődésben, elsősorban az oktatásban, mindenekelőtt az értelmiségképző felsőoktatásban betölteni szükséges szerepéhez fordulnánk, tegyünk két hosszabb kitérőt; az egyiket a tudományágat tárgyazó újabb hazai vitákat, eszmecseréket illetően, a másikat pedig e viták központi kérdését, a művelődéstörténet meghatározását, érvényességi körét illetően.

II. Hazai eszmecserék a diszciplína tárgykörét és feladatát illetően

(*A meghatározás feladatához való viszony típusai.*) Jól érzékelhető, hogy a társadalomtudományok körében az utolsó húsz-huszonöt évben egyre erősebb kutatói, oktatói s közönségigény jelentkezik a művelődéstörténet diszciplínája iránt. Ha számba vesszük, hogy az UNESCO kimutatása szerint – a 60-as évek második s a 70-esek első felében a történeti kiadványoknak mintegy 37%-a esett erre a területre, szinte konjunktúráról beszélhetünk. Különösen, ha meggondoljuk, hogy a szokásos politikatörténet mellett oly frekvencián áll versenyben, mint pl. a gazdaságtörténet, a szorosabban vett társadalomtörténet vagy a technikatörténet, hogy a hagyományos életrajzról vagy korfestésről ne is szóljunk.

Különböző tudományos bizottságokban Magyarországon is már a 60-as években gyakorta fölmerült akadémiai kutatóterületként való fölvétele, illetőleg egyetemi tárgyként való bevezetése, újrabevetése. A problémát először igazán azonban a *Magyarország története* c. nagy, akadémiai vállalkozás tervezése és előkészületei tették akut vita-tárggyá. 1969-ben, 1974-ben, majd a szegedi történész vándorgyűlésen s 1980-ban szolgált szervezett megbeszélés tárgyául. Illetőleg a mondott vállalkozás egyes köteteknek megjelentekor. S közben szaporodtak a művelődéstörténeti kiadványok is, tudományos és népszerű szinten egyaránt, pl. tudománytörténetiek, mentalitástörténetiek, életmódbemutatóak. A vitákhoz elvi síkon mintegy 20–25 tudós szól intenzíven hozzá, közülük néhányan többször is.

A következőkben ezeknek a vitáknak néhány alapkérdését, mindenekelőtt a művelődéstörténet *meghatározásának* kérdését állítjuk előtérbe. Mégpedig azért, hogy fölidézzük és tudatosítsuk, milyen elképzelések élnek e tekintetben a mai hazai tudományos közvélekedésben, s ha lehetséges, egy viszonylagos konszenzusnak, vagy legalább annak előfeltételeinek kimunkálásához is hozzásegítsünk.

Ebben a rövid összefoglalásban, amelyre itt vállalkozhatunk, a föl idézett vélekedések tipizálása látszik célravezetőnek.

Bocsássuk előre, hogy a viták folyamán forma szerint négy alaptípussal találkozunk a meghatározás feladatát, törekvését illetően:

1. amely szabályos, filozófiai tekintetben pontos fogalmakkal dolgozó definíciót kísérel meg adni; azt jelentéstanilag részletesen kibontja, s néhány karakterisztikusnak vélt példán bemutatja, argumentálja; esetleg össze is veti más definíciókkal;

2. amely elhárítja a forma szerinti definíciók előbb mondott eljárását és fajtáját. Többnyire abból a meggondolásból, hogy ez túlságosan is messze vezetne; s szorosabban vett történeti területekhez közelebből nem tartozó tereumokra. Az egyik vitázó

pl. azt mondja, a definíció összetevő fogalmait is definiálni kellene előzetesen vagy menet közben, s ez valóságos és véget nem érő definíciós láncot, láncreakciót és -vitát indítana el. Így inkább arra szorítkozik ez a típus, hogy előadja a főbb problémák csoportjait, amelyekkel a művelődéstörténet-író szembe találja magát, s felsorolja, milyen elvi föltételeknek, követelményeknek kell kielégítettüek a művelődéstörténetben, s milyen történeti-történetelméleti fogalmaknak kell jelen lenniök;

3. amely ugyancsak elhárítja a szabályos, forma szerinti definíciót; történetelméleti követelmények és fogalmak helyett azonban inkább azt sorolja föl és állítja rangsorba, az eddigi történetírás gyakorlatában mily területek fölvétele volt eredményes, s a praxis e számbavétele és korrekciója nyomán mily területeknek kell szerepelniök manapság a mi tudományosságunkban egy valóban jó művelődéstörténeti munkában. A nagy elődök, a jelentős kortársak vagy iskolák eljárásának példái ennél a típusnál különösen bőven szerepelnek;

4. amely ugyancsak elhárítja a forma szerinti definíciót, s szintén azt sorolja föl a korábbi és a mostani gyakorlat alapján, mily területeket kell földolgoznia a művelődéstörténésznek, de ezzel majdnem egyenlő hangsúlyt vet arra is, mily területeket nem kell érintenie, illetőleg bizonyos területeket mikor és mily vonatkozásban nem kell földolgoznia.

A négy típus között, kivált *az utóbbi három* között, természetesen, nincsenek éles határok, átjátszanak egymásba; fragmentális definíciós momentumot, idézőjelbe tett, quasi definíciós elemet azonban ez utóbbiakban is találhatunk. Inkább karakterisztikájuk domináns vonásairól, uralkodó jegyeiről van tehát szó.

Ha mennyiségileg nézzük a négy típust, első helyen kétségkívül a harmadik típus áll, s a második foglalja el az utána következő helyet; az utolsó helyet, a legkisebb arányút viszont, minden kétséget kizáróan, az első. Az egyik vita filozófiatörténeti szakíró elnöke zárszavában szóvá is tette a filozofikus, a történetfilozófiai vagy filozófiatörténeti fogalmaktól való tartózkodást a megközelítésben, de valójában ő maga is a második típust választotta; míg egy másik filozófiai szakíró korreferens társa viszont inkább bizonyos polgári művelődés- és művelődéstörténet-fölfogások bemutatására és bírálatára vállalkozott és szorítkozott. Az okot a forma szerinti, az explicit, a szakszótárba illeszthető meghatározások iránt való tartózkodásra vonatkozóan azzal magyarázzák legtöbben, hogy nagyon sokféle kísérlet történt már, főleg külföldön, de idehaza is; igazában azonban egyik sem bizonyult elég termékenynek és teljesnek ahhoz, hogy akár átvenni, akár továbbfejleszteni érdemes volna. Valamiképp mindnyájan azt sejtik és sejtetik a vitázók, oly roppantul heterogén, mind anyagában, mind módszereiben, mind kapcsolódásaiban ez a tudományág, hogy inkább csak egyes konkrét korszakokat földolgozó művekben, tanulmányokban érdemes hipotetikus meghatározását adni, meghatározására vállalkozni. Olyan evidenciának tartják a diszciplína létét és hasznát, hogy még akik önálló művelését kétségesnek tartják is, szempontjainak érvényesítését azok is elengedhetetlennek vélik.

Többségükben azzal sem vádolhatók a vitázók, hogy nem kísérelték meg *maguknak* a tárgy a nem is forma szerinti, de implicit definíciójának elvégzését, határainak kijelölését, módszereinek végiggondolását. S ha követelményeiket egybegyűjtjük, valamily meghatározás legtöbbjük szövegéből kirajzolható; s rögtön hozzá kell tenni, hogy jó néhány lényegi, s mégjobb árnyalati különbség ellenére is rendkívül sok ezekben az implicit meghatározásokban a közös.

(*A látens, a kiolvasható meghatározások főbb vonásai.*) Ezeket vegyük előbb sorra. Abban egyetértünk, hogy mint minden valódi történeti diszciplinának, a történelem totalitását kell a maga módján és területén ennek is befognia és megmutatnia. S egyetértünk abban is, ami ezzel szorosan összefügg, hogy a művelődéstörténetre is érvényes a szintéziskövetelmény: magának is szintézist kell alkotnia, de szükségszerűen része kell hogy legyen egy egyetemes történeti szintézisnek is, ha akár csak virtuálisan is. Ha ez utóbbinak, az egyetemes szintézisnek jelenlétét nem akarja, vagy nem tudja érzékeltetni a művelődéstörténet, nem lehet, nincs hitele. Az egyetemes szintézisbe tartozás hitelét viszont csak úgy szerezheti meg, ha érzékeli és érzékelteti a történeti valóság szerkezet-szerű voltát és szerkezetszerű mozgását. S e mozgást majdnem kivétel nélkül minden hozzászóló kauzális cél- és értékeltű mozgásnak, azaz *haladásnak* fogja föl.

A mozgás egyenesvonalúságának vagy ellentmondásosságának, főleg pedig a társadalmi és gazdasági változásokkal való együteműségének megítélése tekintetében azonban nagyok az eltérések; sőt, a művelődés különböző területein és jelenségein belül való együteműségének a megítélése tekintetében is már meglehetősek a különbségek. Abban is egyeznek nagyban a vélemények, hogy a társadalmi fejlődés nemcsak létrehozza a művelődést és annak történetét, hanem mind az egyiknek, mind a másiknak függvénye is maga a társadalmi fejlődés is. De, hogy ez a kölcsönviszony milyen erőfokú, milyen ütemű, milyen módú, – ebben már ismét jelentősek a különbségek, s ennek megfelelően nagyok a különbségek a társadalomfejlődési szintézis és a művelődéstörténeti szintézis periodizációjának adaequatioja tekintetében is. Abban viszont megint csak egyetért szinte mindenki, hogy a szerkezet szintetizáló ábrázolásához mindenkor, minden periódusban szükség van egy vertikális és egy horizontális ábrázolásra. A kétfajta ábrázolás egymásra s egymásba illesztése, adaequatioja azonban ismét meglehetősen sok különbséget hoz felszínre, éppen úgy, mint a vertikális és horizontális tárgyalás tagolása és hierarchizálása is.

Ha a művelődéstörténet fogalmának forma szerinti meghatározása elől kitértek többnyire a viták és eszmecserék résztvevői, még inkább kitértek magának a művelődésnek ilyenfajta meghatározása elől. Azt is mondhatnánk, hogy ez a kitérés volt valójában az elsődleges: a művelődéstörténet meghatározásának az elhárítása már ennek a következménye volt. A meghatározás kiolvasásának, összerakásának lehetősége, persze, itt is megvan, de itt már sokkal nehezebb, mert sokkal nagyobbak az eltérések, sokkal kisebb számúak a közös alapelemek.

Azt szinte mindenki vallja, hogy meg kell különböztetni a szellemi és az anyagi kultúrát, s azt is, hogy mind egyiket, mind másikat be kell fognia s fel kell dolgoznia a művelődéstörténetnek, mégpedig egymástól megkülönböztetve, de ugyanakkor egymástól elszakíthatatlanul, főleg pedig egymással szintézisbe szervezve. Abban azonban már meglehetősen nagyok a nézetkülönbségek, mi tartozik egyikhez, mi a másikhoz. Hogy például bizonyos technikai eszközök és módok kigondolása, szellemi kimunkálása, létrehozása beletartozik a diszciplinába, nagyrészt vallja mindenki. De hogy ezek maguk s ezeknek tömeges, egyszerű gyakorlattá lett gyártása, ill. alkalmazása is beletartozik-e, azt már sokan megkérdőjelezik. A többség magát az *anyagi kultúra* megjelölést is problematikusnak tartja, s egy része folyton idézőjelbe is teszi. A kultúra és civilizáció közti egykori ellentétbe állítást ma senki sem vallja, viszont némi bizonytalanság tapasztalható, meddig tartozik bele a szűkebben vett civilizáció területe a művelődéstörténetbe.

Arról persze megint nem szólva, hogy a civilizáció megnevezés jelentését is bizonyos kényszeredett evidenciaként kezelik egyes hozzászólók.

A kultúra kikövetkeztethető definícióinak bizonytalanságai közül a magas kultúra és a tömeg- (vagy mások szerint: triviál) kultúra roppant heterogén megítéléseire érdemes föl hívni a figyelmet. Vannak, akik az uralkodó osztályok, illetőleg az őhozzájuk tartozó értelmiség kultúráját tartják elsődlegesnek, az esztétikai s a civilizációs progresszió szempontjai alapján. Vannak ugyanakkor, akik ennél erősebb hangsúlyt helyeznek az uralkodó osztályoktól elszakadó s a velük szembe forduló alaposztályok irányába tájékozódó értelmiségre, s ennek műveltségére és művelődési tevékenységére. Ismét mások, részint kvantitatív alapon, részint a progresszió perspektívája alapján a többség (s a vele azonosságot valló értelmiség) kultúrájára kívánnak különlegesen nagy hangsúlyt helyezni, ismét csak meglehetősen tisztázatlanul szólva, hol tömegkultúráról, hol népi kultúráról, hol az alsó rétegek kultúrájáról, illetőleg más aspektusból: intézményesített, irányított vagy berögzött, ösztönös gyakorlattá lett kultúráról. Arról az enyhén archaisztikus és szubjektivistá értékvtáról már szólni sem merünk, ami e fogalmak mögött lappang, kivált a mi mitizálásra, szakrifikálásra hajló szellemi légkörünkben.

Inkább arról az ugyancsak szinte mindenkinél tapasztalható bizonytalanságról teszünk említést, meddig tartoznak egyes művelődési-civilizációs jelenségek és tevékenységek a társadalomtörténet, a tudománytörténet, a technikatörténet, az ipartörténet s társaik körébe, s meddig a művelődéstörténet területére. Legáltalánosabbnak, szinte konszenzusnak talán azt a nézetet lehet venni, hogy a társadalomtörténet, gazdaság-, az ipar- vagy technikatörténet ezek nélkül a művelődéstörténeti *szempontok* nélkül sem lehet meg, s bármely egyetemes igényű társadalomtörténetben, legyen az nemzeti vagy annál szélesebb körű, szükségesek a művelődéstörténeti fejezetek, vagy legalább bizonyos művelődéstörténeti tények explikációi. Bizonyos mennyiségű és mélységű átfedések szükségét és kiiktathatatlanságát is a művelődéstörténeti és az egyéb tárgykörű fejezetek, ill. munkák között szinte mindenki nyilvánvalónak tartja. Elvben abban is szinte mindenki megegyezik, hogy a jelenségek, amelyek a művelődéstörténeti fejezetek tematikáját vagy a művelődéstörténeti szempontok érvényesítési területét teszik, korszakonként más-más terjedelműek, problematikájúak, főleg pedig anyagúak.

(A történetfilozófiai, a történetelméleti kérdésekről való tartózkodás jelensége.) Ez az utóbbi széles és elvont elvi vonalakban látszólag meglevő, konkrétumokban azonban rendkívül eltérő módon realizálódó konszenzus átvisz bennünket a definíció harmadik, s a lezajlott vitákban legkevésbé érintett, helyesebben szólva: legkevésbé kifejtett pontjához. A művelődéstörténetről, a művelődésről még csak találhatunk, ha mást nem, implicit vagy quasi definíciót. Mintegy hallgatólagos egyetértéssel, szinte minden vitázó oly közösen felfogott és értelmezett evidenciának látszik venni, amiről beszélni, meghatározást adni nem szükséges. A gyakorlati kifejtések folyamán aztán hamar szétoszlik mind az evidencia, mind a konszenzus vélelme. Egy példát idézzünk. Egyik legalaposabb s legerjedelmesebb referátum visszatekint a magyar művelődéstörténet múltjára, s ebbe a visszatekintésbe szinte az egész XIX. század romantikus–liberális, sőt, pozitivistá–liberális történetírása is besorolatik. Mások viszont, s nem kis számban, a művelődéstörténet igazi keletkezéskorszakát valahol a XIX. sz. közepén, második felén vélik kitapintani.

Az ellentmondás, az ellentét forrása, úgy tetszik, könnyen megragadható. Az előbbi referátum ugyanis szinte minden olyan objektív idealista történetírást, amelyben – éppen objektív–idealista voltánál fogva – a valóság tényeiben tárgyiasuló szellemi–művelődési momentumoké a mozgató elsőbbség, a művelődéstörténet címszava alá hajlamos sorolni. A második vélekedés viszont fordítva: ott és akkor beszél művelődéstörténetről, ahol és amidőn a (szorosabban vett) művelődési fejlődés viszonylagos önélvűségét és szellemi-lelki központúnak vélt autonómiáját a „vulgáris materialistán” föl-fogott és univerzalizált természettudományos, ökonomista vagy szociológiai nézetekkel szemben kellett biztosítani. Nyilván, persze, az előbbi esetben sem csupán a szellemi elsőbbség alapján álló objektív–idealista történetfelfogás és művelődéstörténet szinonimaként való kezeléséről van szó, s az utóbbiban sem csak a mondott visszahatás érzékeléséről. Hogy azonban a két elképzelés között mégis itt, a történelemfelfogás lényegét érintő, bár ki nem fejtő felfogásban kell keresni a domináns megkülönböztető elemet, alighanem jól mutatja, hogy a történetfilozófia címszava, s címszavához való viszonyítás sem – mondjuk – voltaire-i, sem herderi, sem hegeli vagy comte-i vagy bármilyen értelmezésben nem tárgyalatik, s érintetni is alig érintetik. Valószínűleg ennek a következménye az is, hogy a XIX. század első felének az antikvitásra koncentrált művelődéstörténeti törekvései szinte teljesen kívül maradtak a horizonton, s ha jól láttuk, A. Boeckh-nek, minden idők egyik legnagyobb ókor-tudósának, s a görög élet és művelődés tán leginkább komplex átfogására törekvő történész-elméjének neve sem fordult elő.

A történetfilozófiai, vagy inkább mondjuk úgy, a történetfilozófia elméleti kérdéseinek a vitából való majdnem állandó kívül maradása hozta magával alighanem azt a sajátosságot, hogy a vita egyik leggyakrabban fölített problémájára szinte sohasem történet meg konkrét feleletadás kísérlete: a művelődéstörténet parttalaná tágításának vagy kiszigetelő, immanenciába szorításának kérdése, veszélye ez. A történetfelfogás filozófiai tisztázása nélkül, persze, aligha is lehet a résznek és az egésznek, a jelenségnek és a lényegnek, az egyszerűen időlegesnek és a tartósan érvényesnek, a közvetlenül érzékelhetőnek és az elvonások folyamán kibontott magnak összefüggéseiről, kapcsolatairól, arányairól korszakok fölé emelkedően valami olyan számba vehetőt mondani, ami nem közhely.

Természetesen, lehet, hogy ez a történetfilozófiai, történetelméleti absztrakciótól, teóriától való óvakodás nagyon indokolt, éppúgy, mint a többször is igen határozottan kifejezésre jutó ellenérzés a szociológiával, a történetpszichológiával szemben. Valószínűbb mégis, hogy mindkét óvakodásban jóval több az elszegényítő, mint a biztonságadó elem. De, mint e rész bevezetőjében utaltunk rá, e fejezet feladata inkább a regisztrálás, mint az állásfoglalás. Azt azonban talán ennek ellenére, semlegesén is regisztrálhatjuk, aligha véletlen, hogy a diszciplínát bizonyára az az öt tanulmány határolta e vitákban legtöbb oldalúan el s a legtöbb rétegűen körül, amely leginkább vállalta történetelméleti vagy éppen történetfilozófiai kérdések fölvetését. *Pamlényi Ervin* elsősorban a művelődéstörténet elleni s melletti polgári elméleti érveket igyekezett számba venni és mérlegelni. De nem tartózkodott azoknak a szempontoknak a fölvetésétől s bírálatától sem, amelyek a diszciplínát az 50-es években s még azután is egy ideig a szocialista országokban s idehaza is gyanús színbe hozták s visszaszorították. *Hanák Péter* előadása ki is mondta, hogy nem tartja az 1969-es vita „erényének” a diszciplína tárgyának

tisztán empirikus megközelítését. Mindenekelőtt az anyagi és szellemi tényezők kölcsönviszonyának helyes arányú vizsgálatát sürgette, az „anyagi kultúra” megfelelő rétegezését s a tagolt társadalmi tudattal való szembesítését szorgalmazta, s a racionálisan nehezen megragadható társadalmi s történetlélektani folyamatok figyelmen kívül hagyásától óvott nyomatékosan. *Kosáry Domokos* nagy ívű tanulmánya úgy fejtegetett fontos módszertani problémákat, hogy hangsúlyosan mutatott rá, a történelem totalitásának állandó tudatban, folytonos szem előtt tartásával lehet csak megnyugtatóan a történetírás szakágainak viszonyát tisztázni, s a művelődéstörténet viszonylagos önelvűségét éppúgy csak a művelődés fejlődésének viszonylagos önelvűsége megragadásával s körülhatárolásával lehet biztosítani, mint a történelem egészére való helyes arányú és hangsúlyú vonatkoztatását is. S így lehet a reális helyet biztosítani a nem szorosabban vett művelődéstörténetben is hiányozhatatlan „művelődéstörténeti szempontoknak”. *Makkai László* gazdag problematikájú tanulmányában a történetírás, különösen pedig a művelődéstörténet-írás és a történeti érték, ill. értékelés összefüggéseiről szövegezt, részint a magának a művelődési tevékenységnek értékteremtő és értékválasztó volta, részint a tudat és a benne tükröződő világ folytonosan mozgó viszonya alapján. Hangoztatta, hogy a világra visszaható, a nem pusztán passzív, hanem éppannyira aktív tudati tevékenység mibenlétének, állandóságának és változandóságának folytonos konkrét analízise nélkül nem lehet egy kor művelődési értékvilágát, modelljeit megragadni, megrajzolni, ami nélkül viszont magát a művelődés fejlődésfolyamatát sem fölvezetni. Maga a reneszánsz déli, olasz s északi, német változatán igyekezett megmutatni a művelődési értékrend s a társadalmi struktúra szoros, együttmozgó kapcsolatát. *Köpeczi Béla* részint a szocialista országok művelődéstörténeti törekvéseit és fölfogását tekintette át, főleg ezek szovjet, NDK-beli s lengyel változatát, részint Marx és Gramsci ide vonatkozatható nézeteit analizálta. Ezek nyomán három fontos megállapítást tett. Hangsúlyozta, hogy a művelődés tekintetében a felépítmény és az alap éles elválasztása különösen gátló lehet, s így gátló a velük foglalkozó tudományágak izoláló elválasztása is. Kiemelte, hogy jogos ugyan szélesebb és szűkebb értelmű művelődéstörténetről beszélni, de ha szűkebb értelemben szövegeztünk is, mindig tekintettel kell lennünk a szélesebb értelműre is. Ő maga, különben, inkább ez utóbbinak, a szélesebb értelműnek a híve. Végül a művelődés tudatos és kevésbé tudatos elemeinek számbavételét egyként fontosnak tartja, s ellenzi, hogy az előbbieket eleve s kizárólag más diszciplínák tárgyául engedje át a művelődéstörténet. Szerinte a társadalmi recepció alapvető kérdését csak ennek az együtt-tartásnak az esetében lehet megragadni és kellőképp magyarázni.

Az mindenesetre bizonyos, hogy módszertani tekintetben is, tudományközi vonatkozásban is azok nyújtottak az előadásokban, az eszmecserékben, a tanulmányokban legtöbbet, akik mind történetbölcseleti, mind művelődésméleti tekintetben bátran vetettek föl a diszciplína mibenlétére, illetékességi körére, feladatára, meghatározására teoretikus kérdéseket is.

III. Művelődéstörténet, célérték, érték-cél: néhány nélkülözhetetlen definíciós mozzanat

(*A kultúra fogalmának önállósodása.*) Mindabból, amit a lefolyt vitákról, eszmecserékről elmondtunk, nagyon is világos részint az, hogy a meghatározás kérdését mindenki alapvetően fontosnak tekinti, részint az, hogy mindenki fölülte kockázatosnak is

tartja. Mert voltaképp azok is, akik, mondjuk, a „józan pragmatizmus” vagy éppen a „termékeny praxis” oldaláról magát a szakszótárba illeszthető meghatározást elutasították, a diszciplína tárgyának, mibenlétének, kiterjedésének, illeszkedésének, módszereinek aggályos és sokrétű latolása közben egy a munkájuk mögött álló, tudatukban rejlő, látens definíció létezéséről, igazolásáról és védelméről tettek tanúságot. Sőt, talán éppen ők tulajdonítottak különösen nagy fontosságot a meghatározásnak, hiszen megkötő és beszűkítő veszélyét, nyitottságot és rugalmasságot akadályozó voltát, alkalmazkodó és alakítható jellegének esetleges hiányát látszottak vélni.

Mégis, úgy tűnik nekünk, ez az az alappont, vagy: ez az az egyik alappont, ahonnan kiindulva, amely körül eszmélkedve a diszciplína mibenlétét és módszereit, kereteit és illeszkedését leginkább körül lehet járni és határolni. Előrebocsátva, természetesen, rögtön egyrészt azt, hogy mint minden meghatározás, szükségszerűen hipotetikus az is, amelyet a következőkben esetleg kialakítani s ajánlani sikerül, s mint ilyen, a valóság újabb, bővebb és mélyebb ismeretével óhatatlanul átalakul vagy éppen egészében is érvényét veszti. Másrészt azt, hogy érvénye, ha van, csak gondolati előzményeivel együtt van.

Válasszuk és vállaljuk elindulásul azt, amit a legtöbb jelentős kézikönyv is választ és vállal: az összetett szó, a birtokos összetétel két tagjának s azok egymáshoz való viszonyának származtatási és jelentéstani értelmezését. Előbb a kultúráét.

A kultúra szó, olvashatjuk a szófejtő szakmunkákban, kezdetben mindig valami konkrét tárgyi–anyagi dolognak valamilyen célú művelését, megmunkálását jelentette (agricultura, horticultura stb.), s így mindig birtokos viszonyban is fordult elő. Átvitt értelmű, metaforikus jellegű, szellemi–lelki vonatkozású művelést, megmunkálást, mondják, elsősorban két ókori szerzőnél vett föl ez a kultúrát mint birtokszót magába foglaló szóösszetétel, szószerkezet: *cultura animi* – található Cicerónál is, Szent Ágostonnál is. Az előbbinél – sommásan szólva – a léleknek a sors elviselésére, a szép, a méltó emberi élet képességére való kiművelése, megmunkálása; az utóbbinál a léleknek Isten akarata, tetszése, szeretete szerint való élet fölismerésére és vállalására való fölkészítése, fölépítése a *cultura animi* feladata és tárgya. Hogy a művelésben, a kultúrában mindig valamilyen cél van foglalva, s hogy a művelés ennek a célnak a jegyében megy végbe, említettük (s a hivatkozott két szerző felfogásából is világos). Mellette azonban éppoly hangsúllyal kell említenünk, hogy ez a cél mindig *célérték*, *értékcél*, mégpedig az élet egészére vonatkozó vagy éppen az élet egészét befogó érték, cél-érték.

A birtokviszonyos szóösszetételből, szókapcsolatból a birtok szó, a *kultúra*, a szakszerzők tanúsága szerint, a bölcselő, a társadalombölcselő Hobbes-nál s a jogbölcse-lő, a természetjogbölcse-lő Pufendorfnál lépett ki s vált önálló szóvá és fogalom-má, magába foglalva a művelés folyamatát is és eredményét is; azaz célértékét, értékcléljét is.

Roppant egyszerűsítés, sőt, primitívizálás volna, ha – mondjuk a XVIII. s a XIX. századbéli ún. világmaterialisták egyikével-másikával – azt mondanánk, hogy a vallásos világnézetek vagy akár csak a deista filozófiák jegyében élők-nél és gondolkodók-nál ez a célérték, ez az értékcél „végső soron” mindig Isten akaratában, szándékában, előrerendelésében, gondviselésében nyugszik, találja meg lényegét. Egyszerűen szólva, de egyszerűsítés nélkül azonban alighanem nemcsak az mondható ki, hogy az a művelés, az a kultúra, amely e világnézetek, e filozófiák jegyében megy végbe, valósul meg, cél-

értékeiben, értékcéljaiban mindig érintkezik *Istennel*, mint az értékek és célok végső forrásával, mércéjével, összegével, hanem kimondható az is, – s számunkra ezúttal ez a fontosabb: – hogy az e világnézetek, az e filozófiák jegyében végbemenő, megvalósuló művelés, kultúra különböző célértékei, érték tartományai Istenen keresztül kapcsolódnak össze, állnak rendbe, alkotnak egységet, szerkezetet.

Következik ebből egyrészt az, hogy e világnézetek s e filozófiák uralma idején is számtalan változás állott be a művelés, a kultúra részértékeit, rész céljait s azok megvalósítását és egymáshoz való viszonyát illetően, másrészt viszont az, hogy a részértékek, rész célok s ezek viszonyát és megvalósítását illető változásokból előálló ütközések és válságok Istenben, ill. Istenben összegződő értékvilágban nyerik el (vagy kísérik meg elnyerni) föloldásukat.

(*Történefilozófiák – kultúrfilozófiák.*) Így nagyon is érthető, hogy az ún. *kultúrfilozófiák* jórészt akkor jöttek létre, s éltek szinte burjánzó virágkorukat, midőn a művelés célértékei, érték céljai a vallásos világszemléletek s a deista filozófiák érvényének megingása, ill. elenyészése nyomán immár csak emberi világhoz, e világi léthez voltak köthetőek, belőlük voltak származtathatóak, bennük rendszerezhetőek. S így érthető az is, hogy e kultúrfilozófiák mindig *történefilozófiák* keretében születtek meg. Ez még akkor is igaz, amikor – mint pl. a XIX. s a XX. század fordulóján nemegyszer – fordítottan látszik a helyzet; amikor a történefilozófiákat elnyelni látszanak a kultúrfilozófiák, s a történefilozófiák mintegy kultúrfilozófiákká alakulnak át. Nyomatékosan hangsúlyoznunk kell, hogy a nagy idealista történefilozófiai rendszerek esetében – Hegeltől Diltheyig vagy akár J. St. Millig – szó sincs, szó sem lehet ilyen helycsereről; ezek a nagy rendszerek a világot átható, mozgató és összefogó szellem elsőbbségét hangsúlyozzák, mégpedig a többnyire Istentől származottnak, elindítottnak tekintett szellem elsőbbségét, s nem a kultúráét. A helycsere a történefilozófiák és művelődésfilozófiák között a Spengler, Frobenius, Toynbee típusú, jórészt *morfológiai* alap karakterű rendszerekben ment végbe. Éppen ott és akkor tehát többnyire, ahol és amikor egy-egy kultúra hanyatlását látva, s azt másképp magyarázni nem tudva, – biológiai változás-elvet és -analógiát vetítvén a művelődés változásaira, – azt tételezték föl, hogy az összemberiség kultúrája folyton más-más alap karakterű, sőt, más-más lényegű morfológiai alakulatokban, fajtákban és zónákban születik újjá, nő nagyra, fárad öregre s hal el.

A kultúrfilozófiával szemben a *marxista történeírá*s, elméletírá s meglehetősen nagy tartózkodással, sőt, elhárító magatartással viseltetik. Annyiban teljes joggal, amennyiben nem részként, nem a történefilozófia, nem a filozófia összetevő, alárendelt részeként, hanem végső összefogó s szintetizáló diszciplínaként kezeljük. Ha azonban nem így kezeljük, s esetleg nem is a kultúrfilozófia elnevezéssel jelöljük, hanem, mondjuk, egyszerűen csak a *kultúrelmélet* szóval illetjük, – úgy akkor pusztán tartalmától függően van ok vele szemben fenntartásra vagy éppen elutasításra.

Tartalom tekintetében pedig többnyire az az egyik eldöntő motívum, miként fogják fel s származtatják ezek a „filozófiák” vagy „elméletek” a kultúra területén végbemenő változások tényeit. Folytonos, ám nem egyenes vonalú, a kultúrán kívüli tényektől (is) meghatározott, bár bizonyos önelvűséggel (is) rendelkező fejlődéstörténektént-e, vagy oly körkörös ciklikus – biológiai analógiájú és minőségű – válto-

zásmenetként-e, amelyben a születést és kialakulást kivirágzás majd szükségszerű hanyatlás és pusztulás követi. Különösen akkor elfogadhatatlan és béklyózó ez utóbbi felfogás, ha az egyes „*kultúrkörök*”, az egyes morfológiai alapegységek hanyatlását és pusztulását úgy állítja be, mintha az egy kultúrkör által teremtett értékek egy másik, egy következő kultúrkörbe nem volnának átvihetők, fölszívhatók és földolgozhatók, mintha minden kultúrkör esszenciálisan teljesen más lényegű volna.

Két fontos elemet érdemes a továbblépéshez az előbbiekből megragadnunk. Ahhoz a továbblépéshez, amely már átvisz bennünket a kultúrtörténet, a művelődéstörténet második szavának, birtokszavának, a *történetnek* a körébe. Hogy a történetírást valódi történetírásnak tekinthetjük-e vagy sem, annak egyik legfőbb kritériuma nemcsak a marxista, de általában egyéb haladó világnézetek esetében is az, hogy csupán változásokat regisztrál-e vagy törvényszerűen végbemenő, kauzális fejlődést; *kauzálisan célelvű fejlődést* igyekszik-e, tud-e a vizsgálódó megragadni. Szintetizáló történeti rendszert fölépíteni, a valóságban a fejlődésstruktúrát megragadni kauzális célelv nélkül eleve lehetetlen. Schopenhauer lehet az egyik oldalra, Hegel a másikra a példa. Aligha elég azonban a kauzális célelvűségről szólnunk, – *kauzális célértékűségről, értékcélúságról* is szólnunk kell. Igaz, a fejlődés fogalmában voltaképp benne rejlik az érték jelentésmozzanata, ám a fejlődés fogalmával annyi visszaélés és kódósítás történt, hogy a fejlődés célértékűségét, értékcélúságát külön is hangsúlyoznunk kell, annál is inkább, mert erősen visszahat a kauzális jelleg felfogására, megítélésére.

Való, hogy az érték, különösen pedig a célérték, az értékcél fogalmával legalább annyi visszaélés és kódósítás történt, mint magával a fejlődésével. Csakhogy időben erősebben koncentrálvá; elsősorban a XIX. század végén s az azóta eltelt periódusban történt ez. Nem lehet célunk, s szükségünk sincs itt rá, hogy akárcsak érintőleg is sorra vegyük a történeti célérték különböző megközelítéseit és magyarázatait. Elég, ha két különösen reprezentatívát, főleg pedig a mi szempontunkból különösen fontosat érintünk, hogy legalább futólag érzékeltessük, mint hoztak föl rendkívül fontos problémákat, s mint csúsztak feleletükkel mellékvágányra, annál is inkább, mivel többnyire már kérdésföltevéjük is ily vágányok irányába mutatott. Az egyik a Nietzsche nevével fémjelvezhető vitalista irányzat, a másik a leginkább tán Rickert nevével földidézhető neokantiánus mozgalom és törekvés.

(*Kultúrfilozófiák – kultúrkritikák.*) Az előbbinél tekintsünk el az *örök visszatérés* nagy hatású tételétől vagy szólamától, mivel jelentése, értelmezése mindmáig bizonytalan. Jelenthet egyszerű körforgást is, de spirális körforgást is, amelyben a lényeg mindig visszatér, de mindig magasabb fokon. Mégpedig az az értéklényeg, amit Nietzsche központinak tart: az élet minden minőségének minél nagyobb egyéniségek által minél teljesebb és intenzívebb megélő birtokbavétele, sajátta, egyedivé élő fölfokozása. Nem kell sem azt magyarázni, hogy itt egy olyan egocentrikus individualista s egy olyan szubjektivista-intuíción alapuló értékszempélet van jelen, amelyre demokratikus értelmű evolúciós értékrendet építeni nem lehet. Mégis érdemes e szemlélet három szorosan összekapcsolódó értékhangsúlyára fölhívni a figyelmet. Az egyik az organicista pozitívizmus amaz elképzelésével szemben való lázadás, amely elképzelés az egyént, *autonómia igényét* semmibe véve, eleve s egyediségében is csak részfunkciót betöltő alkatrészként kezelte. A második az értékcélokhoz az *élet totalitásával* való szembesítésének

az igénye, követelménye a pusztán csak partikularitást megengedő szemléletekkel szemben. A harmadik minden részterület értékeinek, a művelődésieknek s ezen belül a művészetiieknek is *funkcionális* átvetíése az élet egyetemes, „vitális” értékeinek síkjára. Olyan mozzanat mindhárom, amely már Burckhardtnál is jelen volt. Nem véletlen tehát részint az, hogy indító nagy műve nyomán, a tragédia születése nyomán első igazi méltányolója és pártfogója maga Burckhardt lett, részint az, hogy a századforduló művelődéstörténetének egyik sajátos elágazása vagy sajátos megjelenülése, a *kultúrkritika* éppen ezeket a szempontokat vette át, nagyon gyakran a radikális baloldalon is. Az a kultúrkritika, amelyet többnyire nevezhetnénk az elvetélt vagy az elvetéltnek vélt alapértékek jegyében megkoncipiált negatív kultúrtörténetnek vagy kultúrfilozófiának is. Különösen Simmelt kell a tekintetben kiemelnünk, hogy a jelenségeknek speciális, lehetséges, de elvetélt kultúrértékeit megkülönböztette és szembesítette egyéb lehetséges értékekkel.

A másik különlegesen hatékony irány e tekintetben az újkantiánusok Rickert-féle csoportjáé. Amennyire elfogadhatatlan az, hogy a konkrét élő dolgoktól, magától az élettől eleve független vagy függetlenül inherens, immanens értékvilágot, értékrendszert, értékhierarchiát tételez fel ez az irány, – annyira figyelemre méltó, hogy – ellentmondva önmagának – az értékek történelmi fölhalmozódására s konkrét megjelenésük egyedies karakterére oly nagy hangsúlyt vet. Az ellentmondást Max Weber és Erich Rothacker azzal oldották vagy vélték feloldani, hogy a fölhalmozott értékeket funkcionalitásuk által helyezték át a virtualitás, a lehetőség általános tudati síkjáról a történeti s szociális cselekvések realitásának konkrét struktúrájába, szövetébe.

A polgári kultúrkritikusok, kultúrbölcselők, kultúrtörténészek legjobbjai azt ugyanis valamennyien érzékelték és hangoztatták, hogy csak eszmélés-, magatartás-, *cselekvésstruktúrák* egészében jönnek létre vagy realizálódnak művelődési értékek. S megragadni is csak e struktúrák egészében s e struktúrák változásának mozgásában lehet őket. Mint utaltunk rá, a nagy klasszikus és romantikus történetfilozófiáknak is öröksége ez, ám legalább annyira – főleg ami a struktúrák hangsúlyát illeti – a pozitívizmus természettudományos biologikus–szociologikus organicista szemléletének is. Azt a sajátosan „*művelődésit*”, ami bizonyos viszonylagos autonómiát kölcsönözhet mind e struktúra jelenségeinek, mind e struktúra alakulásának, illetőleg a vele foglalkozó történeti szakágnak, megragadni rendkívül nehéz volt, s szinte alig sikerült valakinek is teljesen s megnyugtatóan. Egyszerű tárgyi okai is vannak ennek. Hiszen alig van, vagy talán nincs is az életnek olyan területe, amelynek körei valahogyan ne érintkeznének a művelődési struktúra részeivel, rétegeivel, szegmentumaival. Valószínűleg éppen ezért találkozzunk meglehetősen gyakran azzal a javaslattal és eljárással, amely minden történeti szakág, minden diszciplína mellé vagy alá egy az illető szakágra, diszciplínára jellemző művelődéstörténetet rendel vagy kíván rendelni, de magát a művelődéstörténetet mint önálló szakágot elutasítja. Azaz számára ez a diszciplína más értékközpontú struktúrák közt kapcsoló vagy inkább köztes kötőanyagként szolgál.

(Az alap- és felépítmény viszonylata: a marxista művelődéstörténet lehetőségei és félresiklása veszélyei.) Az alap- és felépítmény fogalompárjával a marxista történetírásban jól megtalálhatja helyét, viszonylagosan önállóságát és önelvűségét e tudományág, de, igaz, könnyen végképp el is veszítheti. Sokan vallják ugyanis, hogy lényegében csak

a társadalomtudomány vagy pontosabban: a társadalomtörténet bizonyos elemeinek alkalmilag, egy-egy fejlődésrajz, egy-egy fejlődésértelmezés érdekében egybegyűjtött csokra, rendezett tényhalmazra ez a szakág. Ez a felfogás azonban a társadalomtudomány s a társadalomtörténet parttalanná és tagolatlanná tágításának és jellegtelenítésének veszélyével jár együtt. Végül is: több-kevesebb joggal és erőszakkal minden történeti diszciplína fölolvasható a társadalomtudomány kohójában és magmájában. Különbséget kell tehát tenni e *legszélesebben* értett s a természettudománytól határozottan elkülönülő, vele párt alkotó, gyűjtőfogalom értelmű társadalomtudomány, ill. társadalomtörténet s a *szorosabban* vett társadalomtudomány, ill. társadalomtörténet között. A művelődésnek s így művelődéstörténetnek, természetesen, mind az alap, mind a felépítmény legkülönbözőbb tényeivel és tényezőivel van kapcsolata. Maga azonban, bár meghatározó befolyással van rá az alap, s viszont: döntően vissza is hat az alapra, – de maga egyértelműen az utóbbihoz, a *felépítményhez tartozik*. A gazdasági, a társadalmi, a politikai szerkezet tudati tükröződése, s ennek szellemi-lelki alkotásokban, művekben, intézményekben, tevékenységekben való objektíválódása.

A tükröződéshez ezúttal hangsúlyosan a reflektált, az aktív, a cél-, az érték-, a jövő elvű megkülönböztető jelzőt is hozzá kell illeszteni, mégpedig nyomatékkal. A kultúra, a művelődés összefoglalóan azt a cél- és értékelvű tevékenységet jelenti, amely a valóság tudati tükröződése, reflektálása nyomán a valóság elemeiből azokat a tényezőket válogatja ki s szervezi mozgó, kreatív struktúrává, amelyek a válogató egyed, osztály, társadalom hierarchizált célértékeinek jelenben–jövőben végbemenő megvalósítását leginkább szolgálják. A tükröződésnek, az objektíválódásnak ezért nemcsak tudati, hanem a következményeként létrejövő tevékenységnek szándékolt, elhatározott, szervezett voltát is hangsúlyozni kell. Ez utóbbiak foka, természetesen, igen különböző lehet, de valamilyen fokon, ha mégoly áttételesen is, mindig megvan. A *magyar művelődés* szó szerencsésen fejezi ki suffixumaival e tevékenység folyamatának aktív és passzív, tudatos és szokásszerű, receptív és kreatív, alakító és alakuló sajátosságait.

A művelődéstörténet tárgy- és feladatköre tehát fölötte bonyolult. Módszereinek számtalan más történet- s társadalomtudományi diszciplína eljárásait és eszközeit igénybe kell vennie, a történeti szociológiától a tudománytörténeten, a vallástörténeten, az eszmetörténeten, a politikatörténeten (s számtalan társukon) át a történeti antropológiáig. Szervülése, összeépülése, áthatása más diszciplínák struktúrájába, ha lehetséges, még erősebb, szorosabb, mint egyéb történeti szakágaké. Ugyanakkor a maga célértékközpontú, szinte automatikusan *modelláló* s *hierarchizáló* struktúráját szigorúan megőrzi, meg kell hogy őrizze; nélküle egy-egy korszakról csak jelenségeket bír regisztrálni, de sem valamely korszak művelődési irányát, sem karakterét, sem szerkezetét nem tudja megragadni és fölmutatni.

Az elmúlt húsz esztendő hazai vitáinak résztvevői közül a művelődés történetének a mozgó struktúrákban való megragadási szükségét szinte mindenki érzekelte és kifejezte; a struktúrák átjátszásos, kölcsönviszonyos, tagolt voltára közülük Kosáry Domokos, értékközpontú, célelvű, modellszerű karakterére viszont Makkai László utalt különleges nyomatékkal. S jóllehet minden korszak teljes társadalmának, teljes művelődésének számbavételét tartotta szükségesnek majdnem mindenki, az *értelmiség* megkülönböztetetten fontos szerepét szinte senki sem mulasztotta el hangsúlyozni.

Úgy véljük, ma, midőn társadalmunkban az értelmiség száma és szerepe nem csak változott, de nőtt is, ezt a megváltozott és megnőtt szerepet a művelődéstörténetnek különösen szem előtt kell tartania, a szociológia legkülönbözőbb ágainak segítségét kell igénybe vennie, a szociológiaián–történetien értett kultúrpszichológiáét, kultúr-antropológiáét, kultúr-demográfiáét s annyi társukét egyaránt.

IV. Az értelmiség állapota, megváltozott szerepe és a művelődéstörténet

(*Föltérképezetlen értelmiségi mentalitás.*) De miért az értelmiségről beszélünk folyvást? Hiszen bármilyen gyorsan gyarapszik is ez a réteg számban és jelentőségben egyaránt, valójában mégiscsak a társadalom kisebb, jóval kisebb hányadát alkotja, még akkor is, ha nemcsak az ún. akadémiai értelmiséget, hanem technicista társát is idevesszük.

Mielőtt erre a kérdésre válaszolnánk, érintsünk, ha csak futólag is, egy, a válasz szemszögéből fölülte fontos aktuális problémát.

Arról a funkciós szinképről, amelyen a múlt hazai értelmisége elhelyezkedett, s arról is, amelyen a mai fejlett tőkés országoké mozog, úgy szoktuk hinni, van bizonyos távlatba állító, távlatba látó szemléletünk. Sőt, az ún. harmadik világ értelmiségének helyzetéről, szerepéről, karakteréről is rendelkezni vélünk legalább bizonyos sablonokkal. Egyenesen divattá lett ezeket a teljesen differenciálatlan s jórészt megalapozatlan sablonokat argumentumként használni. A mi társadalmunk értelmiségének szerkezetéről és jelleméről, rétegzettségéről és tagoltságáról, lehetőségeiről és szerepéről azonban, valljuk meg, csupa bizonytalanság vagyunk. Ünnepi záróbeszédék buzdító dicséretei s esetlegesen megejtett szociológiai felmérések meghökkentő eredményei között gomolygó, kontúrtalan, elmosódott kép.

Mit tud, mit vél, mit gondol ez az értelmiség alapvető világszemléleti kérdésekben – egyáltalán gondol-e, vél-e, akar-e gondolni, vélni, tudni valamit e kérdésekben? Mondjuk, a vallás, a meghatározottság, a kiválasztódás, az örökléstan, a célelvűség, az ismeretlehetőség, az egyén önelvűsége és társadalmiassága, egyenlősége és egyenlőtlensége, az eszme és gondolat viszonya kérdésében, az élet lehetséges értékei mibenlétének, megragadásának, rangsorolásának, megvalósíthatásának kérdéseiben. Vagy a népek és népcsoportok jogai, származtatása, történeti vagy etnikai mivolta, politikai vagy szociális jellege, művelődési vagy önfenntartási tartalma, célja kérdéseiben.

Azt véli-e, s úgy véli-e harmincöt, negyvenöt, ötvenéves korában, amit s ahogy a *Világnézetünk alapjai* című órán (s korábbi, más című társain) tizenkét, tizennyolc éves fejjel jól-rosszul beemlézett? Elégséges támasz volt-e, elégséges támasz-e ez, miközben viharosan változtak s változnak körülötte a szemléletformáló tudományos nézetek, a gazdasági megfontolások, az életviteli, az időtöltési, az érintkezési szokások, s velük nemcsak a mindennapi praktikus értékítéletek, de az erkölcsi normák is. Liszenkóval kezdte, s ma a gének és a kromoszómák átörökítő szerepéről hall egyfolytában. Ócsárlás tárgya volt előtte a művészi izmusok világa, hogy aztán hunyorítással vagy anélkül azt olvassa cikkben, esszében, kritikában, hogy mégiscsak az az új, sőt, az igazi. A piac kereslet–kínálat szabályozó viszonylatát múltnak sejtették vele, hogy aztán előtte álljon, ha módosultan is, ez a viszonylat újra. Hogy az individuum és a törté-

nelem, a nemzet és a nemzetköziség, a család és a társas kapcsolat, a jog és az igazság kérdését és száz társukét ne is említsük. Különösen ne az oly triviálisakét, bár a napi társadalom közgondolkodásának egésze szemszögéből éppen nem mellékeseikét, mint az iskolás éveiben a szocialista művelődéssel, magatartásnormákkal összeegyztethetetlennek bélyegzett krimi és revű, a kitartott sportoló és „művész”-réteg, a csúszópénz, hálapénz és annyi rokonuk kérdését.

(*Az önálló földolgozás képességének kétségessége.*) Nem az a probléma, hogy megszámlálhatatlan kérdésben, szokásban, értékítéletben változott körülötte a világ. A baj az volna, ha nem változott volna. Még csak nem is az a kérdés, nem elsősorban az, hogy nincs reális képünk, hogyan reagált ezekre a változásokra, miként dolgozta fel őket az értelmiség; mily típusai, csoportjai, irányai alakultak ki reagálásainak, földolgozásainak. Hanem az, hogy ez az értelmiség, valószínűleg, nincs fölkészítve, fölszerelve, sem összességében, sem egyedeiben, hogy a történeti belátás és átlátás kellő szintjén, kellő történeti összefüggésben és tapasztalattal maga érzékelyen rá e kérdésekre, és maga dolgozza fel őket, elválasztván a napi járulékosat a távlati lényegestől.

Felröpül egy-egy probléma, többnyire valóságos, bár távolról sem mindig arányosan összefüggéseibe illesztve. A demográfiai apályé, a cigányság beilleszkedése, az alkoholizmusba emigrálásé, az irodalom iránti közömbösségé. Most éppen a nemzeti identitásról beszél, ír nappal-éjjel az *up-to-date* levő.

Többnyire, persze, tüneti, érzelmi, indulati, vallomásos, emlékező, hittevő, csoportri, ellencsoportri, csak azért is, csak azért sem szinten, s így még jó, ha csiszolt, sőt, tisztes publicisztikai formában, bár véletlenül sem, megközelítőleg sem, mondjuk egy Eötvös, egy Kemény magasságában, noha a szájon folyvást ott a történelem s az elődök neve. Mert véletlenül sem, mert megközelítőleg sem az ő messze tekintő, történetbölcseleti gondolatosságukkal. Arra egy-egy vázlatos próbálkozás is alig akad, amely a történetiség egyetemes problémájával áthatva boncolná e konkrét kérdéseket. Elemző, rendszerező, szisztematizáló tanulmányról nem is szólva. Esetek és tünetek, jelszavak és fölhívások, szlengek és metaforák, esküvések és hitvallások. A jelzett szóról milyen könnyen a jelzőre csúszik így a szem minduntalan, a főnévről a melléknévre. A „mi az ember” kérdéséről a „mi a magyar” kérdésre. Pedig az utóbbira az előbbi nélkül reménytelen felelni; csak aki az előbbire felel, próbál meg felelni, felelhet, próbálhat meg felelni hitelt érdemlően az utóbbira is. A jelentős gondolkodás mindig jól tudta, hogy jelző nélküli, különböztetés nélküli, hovatartozás nélküli ember nincs – de éppolyan jól tudta, mily végzetes, ha a jelző a jelzett szó helyébe lép, ha a lényegtől elválaszthatatlan, de a lényegen belüli különböztetés a lényeg helyébe lép, a lényeg fölébe kerekedik, eltakarja, fölszívja a lényegyet.

(*Az értelmiség szerepének minőségi változása.*) Az értelmiség száma, súlya, szerepe az erősen iparosított országokban egyre nő. Ne mondjuk el most a történeti leckét, hogy a társadalom alaposztályai egyikéhez csatlakozik ez, kibontakozásának, biztonságának, jólétének reménye, lehetősége, érzékelése szerint. Azt azonban igen, hogy visszahatása az osztályokra, amelyekhez csatlakozik, az iparosodással és városiasodással, a világiasodással és az egyedi önelvűségtudat növekedésével szükségszerűen maga is egyre emelkedik. A szocialista társadalmakban különösen. Nemcsak arról van szó, hogy

a társadalmi rend alapját képező, az állami berendezkedést orientáló munkásosztály érdekeit a gazdasági tervezésben, az ipari technológiában, a jogalkotó tevékenységben ő fogalmazza meg, ő formálja meg. Nem is csak arról, hogy az általános és szakmai alapműveltséget ő adja át és alkalmazza a kívánalmaknak legelső pontjától a legfelsőig. Még csak nem is csupán arról, hogy ideológiai és szaktudományos kérdések megragadása, gondolati elemzése, szemléleti tisztázása, a folyton újuló válaszkérés és válaszformálás elsősorban reá vár.

Hanem arról, éppen annyira arról is, hogy életformájával és ízlésével, gondolkodásmódjával és értékítéleteivel első számú példa, ideálállító, mértékhatározó lesz anyagi és szellemi műveltségében a magasabbra igyekvő osztályok legszélesebb tömegei számára, még ha gyakran többszörös áttételeken át is. Ugyanez a szerepe, valószínűleg, megvan azokban a fejlett tőkés társadalmakban is, amelyekben eleve nem volt, vagy most már nincs hatalmat, vagyont, tekintélyt is jelentő feudális örökségű réteg. A nagytőkés réteg művész, tudós, akadémiai allűrjei, karikírozva bár, jól tanúskodnak e szerepről. A szocialista társadalmakban azonban szinte egyértelmű ez a szerep, még ha, főleg provinciális szinten, bár éppenséggel nemcsak a provinciákban, bizonyos feudális emlékü hagyományok újratermelődnék is. De általában és többségében mégiscsak a jómódú értelmiségi életmódja és lakásberendezése, érintkezési formái és társalgási szokásai, beszédtemái és időtöltésmódja, műveltség reprezentálása és tájékozottság-bizonyítói a minták, ha magának a jól kereső bányásznak, a kiemelt tanácselnöknek, a magas órabérű művezetőnek esetleg még nem is, családjának, környezetének, gyermekeinek már igen. Sőt, a nagy pénzzel kistafírozott maszek sem lát maga előtt egyéb mintát jóléte élvezésére és megmutatására, mint a jól dotált értelmiségét.

Az értelmiség feladata a termelési, a szakági területek differenciálódása következtében nemcsak megsokszorozódott, de életforma–életvitelalakító szociális szerepe a társadalmi struktúrák átrendeződésével minőségileg is megváltozott, fölértékelődött.

(A gondolkodás történetiségének, az érzelmiség reflektáltságának igénye, kisugárzása.) S éppen itt lép be az egyre specializáltabb, felső képzettségű értelmiség műveltségi integrációjának egyre sürgetőbb kérdése. Ahhoz, hogy az elősorolt szerepeket az értelmiség egy ily történeti szakaszban, egy ily erősen átalakuló történeti szakaszban, társadalmi szerkezetben és nemzeti közösségben valóban betölthesse, kivált éppen az utolsót, a minta-sugallót, anyagi és szellemi műveltsége kiiktathatatlan, szükségszerű különbségei mellett, őket ellensúlyozva, velük egybekötve, azonosságokkal, rokonságokkal, hasonlóságokkal is rendelkeznie kell. Természetesen műveltségének nem csak, s nem is elsősorban lexikális, fakticista anyagát illetően. Az hiányozhatatlan közeg, amelyben megvalósul, amelyből kibontja magát az egyén, a réteg, a korszak, a nemzet műveltsége. A gondolat, a gondolkodás, az érzelem, az érzelmiség rokon, hasonló szintű igénye, szüksége, nélkülözhetetlensége a valódi műveltség igazi integráló tényezői. Az érzelmileg is sajátta tett gondolaté, a gondolatilag is ellenőrzött, reflektált, humanizált érzelemé. Az olyan gondolatiságé, az olyan érzelmiségé, amely a korszak, a réteg, a nemzet minden egyes egyedével alapkérdéseket vett föl, amely fölveteti az alapkérdéseket. Mi az ember, mi a történelem, mi az ember és történelem viszonya, mi az egyén, mi a közösség, mi a kettő kapcsolata, mi a cél, mi a jó, mi a megismerés, mi az igaz, mi a változás, mi az állandó – és annyi társuk.

Bölcselővé nem lehet mindenkit kiképezni, s nem is kell, egy mégoly magas szintű értelmiségben sem. De a kérdező, a válaszkereső gondolkodás, a reflektált érzelem becsüléséig, igényéig, szükségéig el lehet vinni egy jól iskolázott értelmiség majd minden tagját, s el is kell. Ez az igény, ez a szükséglet annál erőteljesebben, annál világosabban, annál közősebben ölthet testet egy periódus, egy berendezkedés, egy közösség tagjaiban, mennél több közösen ismert területről, közösen ismert szakaszból, közösen ismert történelemből nyer indítást és anyagot. Azzal a, mondjuk, franciával, aki tudja, hogy nem a francia történelem a történelem, az a, mondjuk, magyar, azzal a, mondjuk, kereszténnyel, aki tudja, hogy nem a keresztény történelemértelmezés az egyetlen történelemértelmezés, az a, mondjuk, marxista, aki tudja, hogy nem a marxista történelemértelmezés az egyetlen történelemértelmezés, bizonyosan megérti egymást e kérdések mibenlétének és fölvetési módjuk lehetőségének sokféleségét és egyben fontosságát illetően. Tudni fogják mindketten például azt, hogy a történetiség mibenlétének előzetes kérdése nélkül sem a francia, sem a magyar „nemzeti, etnikai identitás” kérdését nemcsak boncolni, de még csak fölvetni, emlegetni sem lehet és érdemes.

Mindez egy széles, intenzív és konkrét, szűrt és lényegi anyagra támaszkodó, történeti elvonásra és általánosításra fölkészítő oktatást kíván meg.

De hol s miképp történjék ez?

V. A művelődéstörténet lehetőségei a felsőoktatásban, nálunk, ma

(Az összetett képzés követelménye s néhány föltétele.) Fölmerült többször, s nem is csak az elmúlt esztendőkbén, egy komplex történeti tárgy megteremtése a középiskolákban, s kísérlet is történt reá. Mondják, így oktatott egykor Brassai, s tudjuk, így Németh László. Vonzó elképzelés, vonzó javaslat, vonzó kísérlet. Megvan-e azonban az oktatói fedezet, az oktatói háttér? Alighanem tagadóan kell válaszolni. Jó néhány esztendő vagy éppen évtized kemény és céltudatos, összehangolt és külön érdekektől nem zavart, gondosan megtervezett, harmonikus felsőoktatási előzmény volna hozzá szükséges. Bár minden okunk megvan rá, hogy ne legyünk e tekintetben pesszimisták, s higgyük, hogy társadalmunknak éppen nagy távlatra tervező jellege teszi majd minden nehézség ellenére is lehetővé egyszer ezt az oly eszményi célkitűzést és programot.

Miként lehetne azonban addig is – vagy enélkül is – az iskolát, a művelődést, az értelmiséget a mostaninál integráltabb műveltség s annak előfeltétele és magva: a történetibb, a történetbölcséletibb gondolkodás felé kormányozni? Olyan gondolkodás felé, amelynek jegyében ízlés, divat, szokás, tudományos felfogás, társadalmi elképzelés sokféleségében és változásában ítélni, választani, dönten tud az egyén is, a köz is. E kérdést annál inkább föl kell tennünk, mert aligha valószínű, hogy akár a legjobb, a mondott komplex tárgyat leginkább megközelítő középiskolai oktatás maga egyedül létrehozhat egy ily arcú művelődést és műveltséget, egy ily képességű gondolkodást és értelmiséget. A széles átlagnak, a túlnyomó többségnek az az életszaka, mely nemcsak befogadásra és érzékelésre, de önálló földolgozásra és alkalmazásra is képes, kétségkívül a felsőoktatásé.

Az első számú szükség tehát, valószínűleg, a felsőoktatás, mindenképp a pedagógus- és művelődési szakemberképző felsőoktatás olyan formálása, hogy benne a szigorú szakszerűséggel, az elmélyült tárgyiassággal együtt jelen lehessen egy-egy jól kiválasztott korszak anyagi–szellemi művelődésének oly konkrét és oly lényegi megismerése, hogy a rajta keresztül megsejtett, megérezett, megértett történetiséget a hallgató más korszakokban is, a maga korában is sejteni, érezni, érteni tudja. Hogy „a történelemhez való hűség”, „a történeti kontinuitás”, „a történelmi vállalás”, „a történeti identitás” (hogy az éppen kedvelten járatos kifejezésekből idézzünk kapásból néhányat) biztosítékát ne szokások, vélekedések, viselkedésformák változatlan fenntartásában, konzerválásában, fetiszizálásában lássa, hanem a folyton szükséges változások lehetséges változatai közül a legjobb, a történelem folyamatában legjobb melletti értelmi–érzelmi döntés képességében.

Nyilván az egyes szaktárgyak oktatását is ki lehetne szélesíteni úgy, hogy bele lehessen foglalni egy-egy kor teljes anyagi–szellemi művelődésének egészét. Nemcsak az ún. humán tárgyakét, de – legalább elvben – a természettudományosakét is. Ez azonban körülményes, nehézkes, időrabló eljárás volna. Arról nem is szólva, hogy kivételesen magas képességű és tájékozottságú oktatókat és hallgatókat kívánna meg. A történeti kutatás, a történeti földolgozás és átadás gyakorlata nem véletlenül hozta létre a világon mindenütt valamennyi tudományág, valamennyi szellemi terület történeti kéré és mögé annak az anyagi–szellemi struktúrájának evolúciós elvű rajzát és történetbölcséleti szellemű értelmezését, egyszóval művelődéstörténetét, amely az illető tudományág történetét, kutatásait, eredményeit segíti behelyezni az éppen szóban forgó kor társadalmi tényeinek, szerkezetének, mozgásainak egészébe. Az így képzett, az így is képzett irodalom, nyelv, művészet vagy természettudományos oktató bizonyosan meg tudja találni középiskolai tevékenységében a szálakat, amelyekkel tárgyát az egyetemes történeti fejlődés egészének szövetébe szövheti, s a módokat, melyekkel tárgya történetében a történetiség egyetemes jegyeit, elveit, karakterét fölmutathatja. Így a bár eszményi, egyelőre azonban nehezen megvalósítható komplex tárgy feladatát a szaktárgyak egymásra átmutató, egymást segítségül vevő, egymáshoz illeszkedő oktatása végezhetné el.

(Az ún. általános és szaktárgyak viszonya ésszerű rendezésének halaszthatatlansága.) Amikor a művelődéstörténet felsőoktatási fontosságát hangsúlyozzuk, éppenséggel nemcsak az ún. humán tárgyakat oktató karokra és szakokra gondolunk. Van tapasztalat bőven arra, hogy a természettudományos szakok mellé beállított, a természettudományi szakokra tájolt művelődéstörténeti felsőoktatás mily gazdagon kamatozik a szakértelmiség általános műveltségének gyarapításában, történeti tudatának s ítélőképességének fejlesztésében. Ha kezdő lépésként csak a bölcsészkarokra tekinthet is e vonatkozásban az oktatástervezés, távlatban nemcsak a természettudományos szakokat és karokat, de az orvosi, a műszaki s minden egyéb felsőoktatási intézményt is tanácsos volna, a maga természetének megfelelően, a művelődéstörténeti oktatásba bevonni. Amaz értelmiség számának és súlyának rohamos növekedése s egyben rohamos differenciálódása, mely ezekről az intézményekről kerül ki, nem tesz szükségessé különösebb argumentálást ennek haszna és szüksége mellett.

A művelődéstörténeti oktatás eredményes bevezetéséről, gyakorlatáról azonban csak ott és csak akkor lehet szó, ahol és amikor az ún. általános tárgyak egymáshoz és

a szorosabban vett szaktárgyakhoz való viszonya megnyugtatóan tisztázódik és arányosan elrendeződik. Ha a középfokú oktatásban egy komplex történeti tárgy megvalósítása egyelőre valószínűleg csak távoli, számtalan előfeltételt megkövetelő ideál lehet, a felsőfokú oktatásban az általános világnézeti, művelődési és gyakorlati tárgyak viszonyának, mégpedig szerves, kölcsönös egymásra épülő, egymásra támaszkodó s a szaktárgyakhoz alkalmazkodó ésszerű viszonyának megteremtése, egységes, jól tagolt, fókuszatos egységbe integrálása sürgető szükség. A feszültségek és zavarok, amelyeket ez ún. általános tárgyak s a szorosabban vett szaktárgyak viszonyának egyre növekvő káoszhozott létre, amely egyre inkább presztízs- és óraszámvitákba, illetékesség- és elsőbbség-feszegetésbe torkoll (– mögötte az értelmetlenül földuzzasztott oktatói létszámmal –,) a higgadt, reális újra átgondolást, a korszerű racionalizálást halaszthatatlanná teszik.

A művelődéstörténeti oktatás nem megváltó panacea. Csak egy jól megtervezett oktatási rendszer egészében fejtheti ki a benne rejlő óriási lehetőségeket. A kor szükségleteinek megfelelő oktatási rendszerben, amely semmiképpen sem lehet a tegnapi és a tegnapelőtti, de semmiképpen sem lehet meg a tegnapi és tegnapelőtti tapasztalatai és értékei nélkül sem. Mint ahogy a művelődés egészében is, úgy az oktatás rendszerében is sarkalatos elv a történetiség. Ami azonban itt is a soha meg nem álló, a folyamatos változás, újulás szükségének belátásával, elfogadásával és ésszerű kivitelezésével egyenlő, semmint kiüresedett, relikviákká merevedett formák őrzésével. Mint ahogy a műveltség-integrációnak is bizonyosan ez a közös belátás s a róla való érdemi, s nem presztízs-sugalló diskusszió a legtermékenyebb eszköze.

A kérdéskör újabb hazai vitáinak néhány fontosabb cikke, tanulmánya:

Mátrai László: A művelődéstörténet néhány módszertani problémája (Századok, 1967)

Elekes Lajos, Székely György, Sinkovics István, Balogh Sándor: A művelődéstörténet helye, funkciója a történelmi szintézisben (uo., 1970)

R. Várkonyi Ágnes: Művelődéstörténeti törekvések az európai és a hazai polgári történetírásban (uo., 1970)

Pamlényi Ervin: A kultúrtörténet fogalmáról és tárgyköréről (uo., 1970)

Történettudomány és tudatformálás (Történelmi Szemle, 1969)

Hozzászólások a kultúrtörténet kérdéseire: Hermann István, L. V. Cserepyin, V. M. Gárdanov, Kabos Ede, Vörös Károly, Szabad György, Szücs Jenő, Aradi Nóra, Földes Éva, Szilágyi János, Márkus László, Mátrai László: összeállította Glatz Ferenc (Századok, 1970)

Niederhauser Emil: A kultúrtörténet kérdéséhez (Történelmi Szemle, 1974)

Makkai László: Művelődéstörténet mint értékrendszerek története (uo., 1974)

Kosáry Domokos: A művelődéstörténet helye a történelmi szintézisben (uo., 1974)

Hanák Péter: A kultúrtörténeti szintézis problémái (uo., 1974)

Köpeczi Béla: A művelődéstörténet tárgyról és módszertanáról (Századok, 1979)

Németh G. Béla: Értelmiség, műveltségintegráció, művelődéstörténet (Valóság, 1981)